

УДК: 378.147.111

СТАНОВЛЕННЯ ПОНЯТТЯ ГУМАНІЗМ ТА ЙОГО ПРОЯВ У ДІЯЛЬНОСТІ ІГОРЯ ТАММА

Євгеній Проценко, Микола Садовий

*Кіровоградський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

Анотація. Стаття присвячена дослідженню становлення поняття гуманізму та прояв його у поглядах та діяльності лауреата Нобелівської премії в галузі фізики, делегата першого Всеросійського з'їзду Рад, фундатора профспілок та позашкільної освіти (1917-1920) на Єлисаветградщині, нашого земляка Ігоря Євгеновича Тамма.

У статті уточнено поняття наукового та гуманістичного світогляду в епоху кризисних перетворень. Звернуто увагу на становлення поняття гуманізму та визначення окремих його характеристик на прикладі гуманістичного світогляду видатного вченого та громадського діяча Ігоря Євгеновича Тамма, що дає можливість окреслити спосіб практичної систематизації властивостей поняття гуманізм, гуманістична культура особистості, що сприяє виробленню методики формування таких якостей як: прагнення до знань, наполегливість, правдивість, принциповість, турбота про людей, комунікабельність, наукова ініціатива, самостійність мислення, повагу до думки колег, уміння поважати в людині особистість, уміння вселяти людям віру у власні сили та можливості.

Ключові слова: *гуманізм, І. Є. Тамм, гуманістичні погляди.*

Евгений Проценко, Николай Садовой

СТАНОВЛЕНИЕ ПОНЯТИЯ ГУМАНИЗМ И ЕГО ПРОЯВЛЕНИЕ
В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИГОРЯ ТАММА

Статья посвящена исследованию становления понятия гуманизм и его проявления во взглядах и деятельности лауреата Нобелевской премии в области физики, делегата первого Всероссийского съезда Советов, основателя профсоюзов и внешкольного образования (1917-1920) на Елисаветградщине, нашего земляка Игоря Евгеньевича Тамма.

Ключевые слова: *гуманизм, И. Е. Тамм, гуманистические взгляды.*

Evgeny Protsenko, Nikolay Sadovyi

**FORMATION OF CONCEPT OF HUMANITY AND ITS MANIFESTATION
IN IGOR TAMM'S ACTIVITY**

Summary. Article is devoted to a research of formation of a concept of humanity and his manifestation in views and activity of the Nobel Prize laureate in the sphere of physics, the delegate of the first All-Russian congress of Councils, the founder of trade unions and out-of-school education (1917-1920) in Elisavetgrad, our countryman Igor Tamm.

In the article the concept of scientific and humanistic outlook during an era of crisis transformations is specified. The attention to formation of a concept of humanity and definition of his separate characteristics on the example of humanistic outlook of the outstanding scientist and the public figure Igor Tamm is paid. It allows to allocate a way of practical systematization of properties of the humanity, humanistic culture of the personality concepts, promotes development of a technique of formation of such qualities as: aspiration to knowledge, persistence, truthfulness, adherence to principles, care about people, skill to communicate, a scientific initiative, independence of thinking, respect for thoughts of colleagues, ability to respect the personality in the person, ability to inspire belief in own forces and opportunities for people .

After World War II, in 1946 Igor Tamm together with other scientists has been involved over creation of thermonuclear weapon in the USSR. By then he was theorist number one in understanding of nuclear processes and has

respectively headed special group on creation of a hydrogen bomb. Scientists were guided by moral and humanistic beliefs, having held responsibility of creation of stable balance in nuclear weapons of the world on themselves, cause after creation of a bomb in the USSR politicians have been forced to sit down at a negotiating table concerning restrictions of nuclear tests and arms. Therefore it is possible to consider that Igor Tamm by the conscious activity created conditions of the peace, safety and tranquility of people.

Key words: *Humanism, Igor Tamm, humanistic outlook.*

Постановка проблеми. Питання формування загальнолюдських цінностей є актуальним у будь-якому суспільстві. Особливого значення вони набувають у кризові епохи, коли людство незадоволене умовами життя, відкидає звичні стереотипи, традиції, норми поведінки. Узагальнення логіки дослідження цінностей особистості вченими дає підставу виокремити окремо поняття гуманістичного світогляду. Одні дослідники у центр світогляду ставлять людину [3; 4; 6; 10], інші Бога (релігійний світогляд) [5], суспільство (класовий світогляд) [1; 7; 9] чи націю (націоналістичний) [2; 11] тощо.

Основи цінностей світогляду закладаються в сім'ї та у школі. На його формування активно впливає навколишнє середовище. В цей час формується самосвідомість дитини, її життєва позиція, розкриваються відчуття особистої сили та таланту. Окреслюється мета життя, як творча діяльність, пізнання набутого людством досвіду, служіння людям, суспільству. Із історії науки відомі наукові досягнення І. Є. Тамма – лауреата Нобелівської премії і особливо його наукової школи, проте у педагогічній, та спеціальній літературі дослідження його світоглядних поглядів, гуманістичного стилю діяльності практично не розкрито.

Аналіз актуальних досліджень. Проблему формування гуманістичного світогляду в учнів досліджували О. В. Сухомлинський, І. Г. Ткаченко, Т. Д. Тхоржевська, І. А. Зязюн та інші [4].

На нашу думку ефективним психолого-педагогічним засобом виховання гуманістичних ідеалів у молоді є вивчення життя та діяльності видатних вчених. Особливого ефекту такий підхід набуває, коли студенти навчаються за підручниками та посібникам видатних вчених. Зокрема, найбільш авторитетним для студентів фізичних спеціальностей та інженерно-технічних спеціальностей є курс «Основи теорії електрики» І. Є. Тамма. Крім цього у фізиці твердого тіла введено Таммівське поняття фонони, у бета силах вивчаються введені ним поняття обмінних сил та ін. Систематичне повідомлення студентам та учням інформації про ставлення вченого до студентів, турботу про них, участь у створенні оборонного комплексу країни, боротьбу за мир у всьому світі, участь у Пагушському русі вчених світу, захист істинної науки якраз і забезпечує мотивацію до формування високих людських цінностей в особистості. Перераховані напрямки діяльності вченого майже не знайшли цілісного відображення ціннісних його якостей у спогадах учнів, товаришів, студентів, у ставленні до родини, до рідних та близьких людей, до студентів, колег.

Мета статті: уточнити поняття наукового та гуманістичного світогляду в епоху кризових перетворень; виокремити особливості гуманістичного світогляду І. Є. Тамма; визначити шляхи реалізації виховних моментів щодо формування у суб'єктів навчання гуманістичних світоглядних якостей на прикладі діяльності І. Є. Тамма.

При написанні статті, для досягнення поставленої мети було застосовано такі **методи дослідження**, як пояснення, елементарно-теоретичний аналіз, узагальнення та метод систематизації.

Виклад основного матеріалу. Одним з головних елементів розвитку демократичного суспільства є гуманізм – невід’ємна складова ідеології людини та її людяності.

Гуманізм – це філософський і етико-соціологічний принцип відношення до людини, як до вищої цінності. Як духовно-культурне явище гуманізм є головним змістом цивілізаційного процесу, в ході якого він проявляється у різноманітних якостях: етична норма, соціальний ідеал, духовна цінність, свобода волі, взаємодопомога і співробітництво, повага до прав і гідності особистості, рівність і рівноправність, справедливість, захист від зла і насильства.

Поняття гуманізму пов’язане з поняттями справедливості, рівності, честі, гідності. Вони були притаманні ще первісному суспільству. В історії розвитку людства ідея гуманізму розглядається уявлення про людину як найвищу цінність, основу людського життя, творця культури.

Формування світогляду гуманізму бере свої витоки із античної філософської спадщини. Перш за все, це положення про те, що людина може мати незалежні і самостійні судження, якими вона керується у своєму житті. Відповідно людина може бути вище всіх загальноприйнятих правил, традицій, думок. У вченні Протагора людина поставлена у центр усього, яку мислитель розглядає, як основну тему філософських роздумів, і яка є єдиною справжньою достовірністю. Основоположник софістики проголошує знамениту тезу: «Людина є міра усім речам: існуючим – в тому, що вони існують; неіснуючим – в тому, що вони не існують» [6]. Іншими словами, лише для людини оточуюче й мисляче виступає як реальне, існуюче.

У Стародавньому Єгипті, Індії, Китаї, Греції, Римі виникають різні форми духовної культури, які розвиваються на професійній основі [6].

У натурфілософії відбувається формування вчення про людину, її духовні якості, які стали головним змістом гуманістичної ідеології і процесу розвитку цивілізації [6].

Гуманістичні погляди у період Середньовіччя розроблялися в рамках релігійних учень. В епоху Відродження гуманізм вперше формується як ідеологічно-синтетична концепція, що ґрунтується на розвитку всієї системи гуманітарного знання. Гуманізм стає ідейною основою всіх форм духовної культури. В епоху Відродження вперше формується ідея людяності. Течія гуманізму в західноєвропейській культурі була спрямована на утвердження поваги до гідності й розуму людини, її права на щастя в житті, вільний вияв природних почуттів і здібностей.

Термін «гуманізм» ввів у науковий обіг у 1808 році німецький педагог Ф. Нітхаммер, який вкладав в це слово самодостатню і самопізнавальну значущість [7, с. 9]. Перед людиною, яка вийшла з родоплемінних відносин, де вона усвідомлювала себе частиною цілісного родового колективу, постала проблема осмислення свого індивідуального «я».

Конкретно-історичний підхід до різних аспектів гуманізму викладено у марксистському вченні. Гуманістичний потенціал марксизму включає поняття гуманістичних мотивів, які можна зв'язати з сучасністю, актуалізуючи певні ідеї і положення. Головна ідея гуманізму полягала в його аналізі співвідношення буття та свідомості. Марксистська концепція гуманізму в певній мірі продовжила і розвинула гуманістичну тенденцію в еволюції соціального знання. Марксизм багато в чому залишився під впливом класичної філософії з її прагненням побудувати універсальні всеохоплюючі системи [1, с. 11, 309].

Друга половина ХХ століття сприяла формуванню «нового гуманізму». У 50-ті роки в європейській соціально-філософській думці виразно простежуються два напрями гуманістичної орієнтації. Один з них пов'язаний з осмисленням людської долі у світлі можливостей і перспектив соціального поступу. Другий концентрує увагу на сучасних проблемах буття людини. Саме тоді виникають і активно впроваджуються

різні соціальні проекти гуманізації людських стосунків на виробництві, у повсякденному спілкуванні [1].

Показовою є концепція «якості життя» та «гуманістичного комунітаризму» (Е. Фромм) [11].

Широко розповсюджується екзистенціалістські проекти гуманізму: песимістичний (М. Гайдеггер, Ж. П. Сартр, А. Камю) і оптимістичний – «позитивний екзистенціалізм» (Л. Тренс, М. Поланті, Р. Мей, Д. Гелбрун) [1, с. 65].

Становлення гуманізму української культури пов'язаний з діяльністю Ю. Дрогобича, П. Русина, Г. Чуя, Ш. Шимановського, Й. Верещинського, Д. К. Ушинського, М. І. Пирогова, Т. Г. Шевченка й відноситься до XV-XIX століття.

Таким чином на шляху розвитку та становлення поняття гуманізму особливу роль відіграють три історичних періоди: античність, епоха Відродження, період капіталізму, період індустріального розвитку, епоха інформаційного розвитку [5, с. 217].

Сучасні науковці розглядають гуманізм як одну з фундаментальних характеристик буття суспільства, його свідомості, певний напрямок мислення та діяльності, який поважає свободу кожної особистості, вважає людину найвищою цінністю.

Зокрема, В. М. Ярошенко розумів гуманізм як кардинальну зміну в саморозвитку суспільних відносин, пов'язаних з тим, що підставою для визначення дійсності стає не зовнішній світ, а розвинений суспільний суб'єкт [11, с. 4].

О. В. Сухомлинський гуманізм розглядає як систему поглядів на людину, як найвищу цінність, що склалася історично, яка вважає благо людини критерієм суспільної оцінки, а принцип людяності – необхідною нормою відносин між людьми. В основі гуманізму лежить сукупність моральних цінностей і норм поведінки, що стверджує ставлення до

людини як до «міри всіх речей» [10]. Його дочка О. В. Сухомлинська продовжує розвивати ідеї вченого.

У працях В. П. Адрущенко, Г. Ю. Семигіна, С. С. Аверинцев гуманізм виражає гідність особистості, її зовні відносно, але внутрішньо прогресуючу самостійність, самодостатність і рівноправність перед іншими реалістичностями [1; 2; 9].

У психолого-педагогічних дослідженнях гуманізм у вузькому розумінні – це світогляд, що визнає гідність кожної людини вищою цінністю всього людства. Таке визначення припускає усвідомлене уявлення про гуманізм, яке доступне тому, хто схильний відчувати і мислити відповідним чином [1; 3; 11].

Особливої трансформації проблема гуманізму зазнала на початку ХХІ століття. Відбувся радикальний перегляд людських цінностей. Так гуманізм ХVІІ – ХХ століть потребує переосмислення та адаптації до нових історичних умов. З іншого боку зміни, які відбуваються у межах сучасної цивілізації є ознакою переходу від індустріальних до постіндустріальних суспільств, до нової якості, ведуть до зростання потенціалу не тільки суспільств, але і окремої людини. Проте індивідуалізація сучасної цивілізації може вести як до гуманізації людства, так і до дестабілізації світу. У суспільстві відбувся зсув до індивідуалізації відносин, гострої конкуренції, де виживає сильніший, деформується поняття поваги до старшого покоління, товаришів.

За останні п'ятдесят років відбулися значні зміни у суспільстві. Вони вплинули на соціально-культурні, політичні, естетичні, правові, економічні ідеали в цілому і торкнулися гуманізму суспільств. Ідеали і принципи гуманізму стали базуватися на принципах більш об'єктивного і реалістичного пристосування сучасної людини до економічного, політичного, культурного і соціального світу. Зокрема, соціальний світ у Німеччині став відкрито наповнюватися ідеями Гітлера, через поширення

його праць, які привернули увагу особливо молоді. В такому середовищі поняття гуманізму набувають іншого звучання.

На нашу думку все ж слід культивувати інші ідеї. Прикладом справжнього гуманізму є життя Ігоря Євгеновича Тамма – лауреата Нобелівської премії з фізики, видатного вченого, нашого земляка. 120 років тому у місті Єлисаветграді у сім'ї Євгена Федоровича Тамма народився син, якого назвали Ігорем. Напевне, ніхто і гадки не мав, що у 1958 році цей хлопець разом з І. М. Франком та П. О. Черенковим будуть удостоєні найвищої нагороди у науці – Нобелівської премії у галузі фізики «За відкриття та пояснення ефекту Вавілова-Черенкова». Серед вчених світу він своєю працею привернув увагу до гуманістичних фізичних проблем застосування властивостей рухомих електронів у різноманітних явищах навколишнього середовища для блага людей. Тому його визнано світове наукове товариство, а відповідно й нашу вітчизняну науку.

Коли батьки Тамма повернулися із Владивостока до Єлисаветграда вони проживали на вул. Петрівській, 29 (нині вул. Шевченка, 46). Ігор у 1913 р. закінчив Єлисаветградську чоловічу гімназію. Згідно шкільного табелю, який у той час називався «Строкова відомість», він був здібним учнем [8].

Батько, міський інженер залучав сина до проєктів електрифікації міста, розвитку водопровідного господарства, перевodu трамваїв з кінної та електричну тягу. Все це слугувало вихованню у нього якостей творця благ для людей. Оточуюче соціальне середовище виховувало почуття справедливості, поваги до людини, як особистості, свободи слова, совісті, права на особисту думку, права особистості на власний спосіб життя. В роки першої світової війни він боровся за її припинення, бо гинули люди. 21-річного Ігор Тамма обирають делегатом першого Всеросійського з'їзду Рад від Єлисаветграда. Вихованець Єлисаветградської чоловічої класичної гімназії І. Є. Тамм у 1917 році був обраний членом виконкому

Єлисаветградської міської ради, ініціює розгляд політичних, економічних, екологічних проблем міста [8].

Під кінець 1919 р. Денікін захопив Донбас. Припинилася поставка вугілля на Єлисаветградщину. Тут знову проявилися його людські цінності. Як запобігти холодній зимі, як допомогти дітям, робітникам, населенню? Цим керувався, а не якоюсь матеріальною вигодою, коли разом з батьком став ініціаторів розробки і видобутку бурого вугілля відкритим способом у Злодійській балці на Старій Балашовці. Поряд побудовано двоповерхове адміністративне приміщення (нині там квартири), два великих будинки для шахтарів. Пішло вугілля. Одночасно склав план екологічних заходів зі збереження навколишнього середовища. Такий поступок характеризує гуманістичну етику Таммів, яка виявила практичну різноманітність моральних поглядів і людських цінностей. Вона зміцнила усвідомлення про власну відповідальність людини, її обов'язки щодо інших членів суспільства та навколишнього світу [8].

Шостого серпня 1945 р. американці здійснили антигуманний акт – атомне бомбарбування японського міста Хіросіма. Вибух миттю забрав життя 160 тис. мешканців, перетворив місто на згарище. Через три дні більш потужну бомбу скинуто на м. Нагасакі, яке знову забрало 80 тис. людей. Про доцільність такого бомбардування у США ведуться дискусії до цього часу. Проте постала проблема можливості нової, ще більш жахливої від щойно завершеної Другої світової війни. У такій ситуації вчені поклали на себе відповідальність вирішення цієї проблеми шляхом створення стабільної у світі рівноваги у ядерному озброєнні. Такими моральними і гуманістичними мотивами керувався 1946 р. Ігор Тамм, коли залучився до роботи над створенням термоядерної зброї в СРСР. На той час він був теоретиком номер один у розумінні ядерних процесів і відповідно очолив спеціальну групу з створення водневої бомби. Він своє завдання виконав. Рівновага озброєнь встановилася. Світ став більш стабільним. Політики

змушені були сісти за стіл переговорів з обмежень ядерних випробувань та озброєнь. І. Є. Тамм своїми свідомими діями створював умови миру, безпеки й спокою людей.

1955 р. одинадцять всесвітньо відомих учених, серед яких Альберт Ейнштейн, Фредерік Жоліо-Кюрі закликали зібрати конференцію вчених проти використання ядерної енергії у військових цілях. Перша конференція була проведена 1957 року у м. Пагуош (Канада), де І. Є. Тамм був активним учасником Пагуошського руху вчених, які виступали за попередження термоядерної війни, роззброєння ядерних держав та наукову співпрацю. Він знову очолив ділянку роботи, керуючись гуманістичними переконаннями, в центр уваги ставив людину, турботу про неї випереджаючи час. Головними особливостями його гуманізму виступають людська гідність, незалежність особистості, що визначається головною соціальною цінністю [8].

Вчений мав хобі – займався альпінізмом, де без гуманістичної культури зовсім не обійтися, де людські якості проявляються екстремально. Його син Євгеній очолював першу альпіністську групу нашої держави, яка покорила Еверест.

Ігор Тамм був не тільки талановитим фізиком, а й талановитим педагогом. Він виховав плеяду молодих фізиків для української науки, зокрема під його керівництвом стали визначними українськими науковцями О. І. Ахієзер, С. І. Перкар, А. С. Давидов та ін. Відносини між Нобелівським лауреатом і молоддю були товариськими, відвертими, поважними. Він визнавав навіть абсурдні ідеї, які висловлювалися на його семінарах у теоретичному відділі Академії наук, яким керував. У ньому шанували такі чесноти, як здатність до творчості, самостійного вибору, мислення і поведінки. Він у свою чергу давав можливість молоді змогу максимально реалізувати свої таланти та здібності, отримані від природи. Гармонійно поєднувалися етика і розум.

Коли приїздив до батьків у Київ читав лекції для науковців Київського університету та політехнічного інституту. Навіть бував у гостях у студентів Київського університету, які мешкали у гуртожитку. З ними він проводив лекції, бесіди, диспути. Його запрошували до кімнат і він разом зі студентами вечеряв смаженою картоплею та оладками. Всіх охоплювала радість: Ігор Євгенович шуткував, розповідав забавні історії зі свого альпіністського життя. Своїм студентам любив говорити: «Не хочу себе зв'язувати обіцянками, які мені не під силу» [8, с. 36]. Навіть бігав наввипередки зі студентами. Був чесним перед своїми молодшими друзями та перед самим собою.

Гуманізм – як його розуміти? Ігор Євгенович мав добрий заробіток і був переконаний, що слід допомагати тим, хто обмежений матеріально, адже у свій час йому також допомагали. Зайшов до декана, просив, щоб той визначив студентку, яка потребує допомоги і щомісячно переказував їй кошти. Вчений не знав цієї студентки (донька прибиральниці, яка мешкала у підвалі зі сліпою маленькою сестрою), як і вона не знала, хто їй допомагає. Така була умова [8]. Дівчина дізналася про того хто їй допомагав після смерті І. Є. Тамма, лекції якого відвідувала.

Перебуваючи у Казані у 1942 році родина Ігоря Тамма (5 осіб) прийняла хвору ленинградку – жінку із маленькою дитиною і ділилася тим не багатим, що було у них самих.

Його комунікабельність не мала меж. Любив «підбити» компанію для гри у карти, але за певних правил, які передбачали багатходові головоломки. Навчивши молодь гри, І. Є. Тамм відчував істинне задоволення від красивої та тонко розіграної комбінації.

У будь якій компанії завжди ставав ініціатором якихось розіграшів, де б не був: у гостях, у горах, в аудиторії. Від нього «віяв дух» добра, поваги, комунікабельності, таких загальнолюдських моральних стандартів як правдивість, чесність, щирість, доброзичливість, вірність, вдячність,

справедливість, прагнення до співробітництва. Світ, який утворювався навколо Ігоря Євгеновича, був абсолютно природнім: він міг сперечатися, протестувати, але ніколи не використовував свого старшинства, свого наукового стану. Завжди намагався вчитися і ніколи не соромився цього.

Ігор Євгенович завжди поважав у людині особистість: до своїх студентів звертався на ім'я та по-батькові; спрямовував своїх учнів до розвитку власних розумінь та понять шляхом залучення власного досвіду. Всіляко заохочував ініціативу та самостійність. Під час дискусій був безкомпромісним: при обговоренні отриманих результатів звертав увагу на маленькі дрібниці та недоліки. Вимагав їх негайного усунення. Отже, був одночасно чесним, справедливим та доброзичливим. Його роль як вчителя – це дружня порада.

Висновок. Здійснений аналіз становлення поняття гуманізму та визначення окремих його характеристик на прикладі гуманістичного світогляду Ігоря Євгеновича Тамма дає можливість окреслити спосіб практичної систематизації властивостей поняття гуманізм, гуманістична культура особистості, що сприяє виробленню методики формування таких якостей як: прагнення до знань, наполегливість, правдивість, принциповість, турбота про людей, комунікабельність, наукова ініціатива, самостійність мислення, повагу до думки колег, уміння поважати в людині особистість, уміння вселяти людям віру у власні сили та можливості.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Андрущенко В. П. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія. / Андрущенко В. П., Губернський Л. В., Михальченко М. І. – К.: Генеза, 2006. – 656 с.
2. Анисимов И. И. Французская классика со времен Рабле до Романа Роллана. Статьи, очерки, портреты / Анисимов И. И. – М.: Худ. Лит-ра, 1977. – 334 с.

3. Бітаєв В. А. Естетичне виховання і гуманізація особи. / Бітаєв В. А. – К.: ДАКККиМ, 2003. – 232 с.
4. Василець О. К. Психолого-педагогічні закономірності формування особистісних якостей у шкільної молоді: посібн. для учителів середніх шкіл та студ. пед. навч. закл. / Василець О. К., Садовий М. І. – Кіровоград, Сабоніт, 2009. – 159 с.
5. Гуманізм і духовність. / [за ред. Й. М. Гаха]. – Івано-Франківськ: ІМЕ, 2002. – 364 с.
6. Гуревич П. С. Проблемы человека в западной философии. / Гуревич П. С. [общая ред. Ю. Н. Попова]. – М.: Прогрес, 1988. – 552 с.
7. Непрерывное воспитание и гуманизация в системе образования – суть социально-экономического и духовного возрождения общества: Концепция. / Вершинина Е. М. – Х.: Регион-информ, 2004. – 430 с.
8. Садовий М. І. Місія І. Є. Тамма: навч.-метод. посібн. / Садовий М. І., Трифонова О. М. – Кіровоград: Сабоніт, 2011. – 134 с.
9. Сластенин В. А. Педагогика: Учеб. пос. для студ. / В. А. Сластенин, И. Ф. Исаев, Е. Н. Шиянов; [под ред. В. А. Сластенина]. – М.: Академия, 2002. – 576 с.
10. Сухомлинський В. О. Вогнегривий коник: казки, притчі, оповідання. / [упоряд. і передм. О. В. Сухомлинського]. – К.: Знання, 2007. – 200 с.
11. Федорова Т. Д. Гуманизм как проблема философии (в онтометафизических и гносеологических контекстах). / Федорова Т. Д. – Саратов: СЮИ МВД России, 2000. – 156 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Проценко Євгеній Анатолійович – аспірант кафедри педагогіки та освітнього менеджменту Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Коло наукових інтересів: педагогіка, історія педагогіки.

Садовий Микола Ілліч – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри теорії та методики технологічної підготовки, охорони праці та безпеки життєдіяльності Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Коло наукових інтересів: педагогіка, дидактика фізики.